

De toekomst verkend

Inspiratie voor de visie op Helmond

Inhoudsopgave

Voorwoord	03
Hoofdstuk 1: Uitgangspunten voor de stadsvisie	05
Hoofdstuk 2: Gevolgde werkwijze	07
Hoofdstuk 3: De kracht van de gemeenschap	10
Hoofdstuk 4: Economie en arbeidsmarkt	12
Hoofdstuk 5: Duurzaamheid	15
Hoofdstuk 6: Demografie	17
Hoofdstuk 7: Een veilige leefomgeving	19
Hoofdstuk 8: Ruimte, mobiliteit en recreatie	21
Hoofdstuk 9: Veranderende overheid	24
Hoofdstuk 10: Het vervolg	26
Bijlage: Belangrijkste geraadpleegde bronnen toekomstverkenning	27

Bijlagen (niet in dit boekje opgenomen):

Zie www.helmond.nl/stadsvisie2030

* Verslag Stakeholdersbijeenkomst

* Uitkomsten Onderzoek Stadspanel

* Ingekomen reacties

VOORWOORD

In 2004 heeft de gemeenteraad van Helmond voor het laatst een stadsvisie vastgesteld. Deze Stads(re)visie Helmond in volle vaart heeft het jaar 2015 als eindperspectief. Dat jaar nadert met rasse schreden. Bovendien werpen veel maatschappelijke ontwikkelingen sinds 2004 een nieuw licht op de toekomst. Een doortimmerde en breed gedragen visie op de toekomst met een afgewogen strategie om deze te bereiken is daarom van groot belang voor een doorgaande positieve ontwikkeling van de stad. We hebben dus behoefte aan een nieuwe toekomstvisie op de stad. In dit perspectief hebben we al in het “Coalitieprogramma 2010-2014 Samen daadkrachtig” afgesproken dat er een herziening komt van de stadsvisie. We hebben daarbij aangegeven dat deze nieuwe visie op de toekomst van onze stad in een zorgvuldig proces met betrokkenheid van de gemeenteraad en de Helmondse samenleving tot stand zal komen.

Zorgvuldigheid houdt ook in dat we vasthouden aan de continuïteit van beleidsvorming en –realisatie. Dit is de afgelopen 30 jaar juist een van de doorslaggevende succesfactoren geweest, waardoor de stad in die periode een voorspoedige ontwikkeling heeft kunnen doormaken. Achtereenvolgende gemeenteraden en colleges van B&W hebben zich telkens achter een dergelijke ontwikkeling geschaard. Wat ons betreft blijft continuïteit van beleid ook bij de voorbereiding van deze stadsvisie een centraal uitgangspunt.

Dit inspiratieboek is het eerste product in het kader van het bouwen aan de stadsvisie. Het behandelt de mogelijke toekomstige ontwikkelingen waar we in de stadsvisie rekening mee moeten houden. Je kunt de toekomst niet voor-

‘Samen daadkrachtig een visie opstellen voor een vitale stad.’

spellen, maar je kunt er wel op voorbereid zijn, om zo de ambities voor de stad het beste te kunnen realiseren. In deze eerste fase onthouden we ons nog van visievorming, van uitspraken waarheen de stad zich de komende jaren moet ontwikkelen, wat daarvoor moet gebeuren. Dit komt in volgende fase (visievorming) aan de orde. Uit de reacties, die we tot nu toe uit de stad hebben ontvangen, merken we dat het uitdagend is om meteen tot inhoudelijke plannen en visievorming te komen. Maar we kunnen die pas echt goed vormgeven, als we een gemeenschappelijk beeld hebben van de kansen en uitdagingen die de komende jaren op ons afkomen.

Tot slot bedanken we alle mensen die vanuit hun betrokkenheid en/of deskundigheid een bijdrage geleverd hebben door mee te denken over deze externe ontwikkelingen. Zij hebben een belangrijke inbreng gehad bij de totstandkoming van deze trendrapportage.

Burgemeester en wethouders van Helmond,

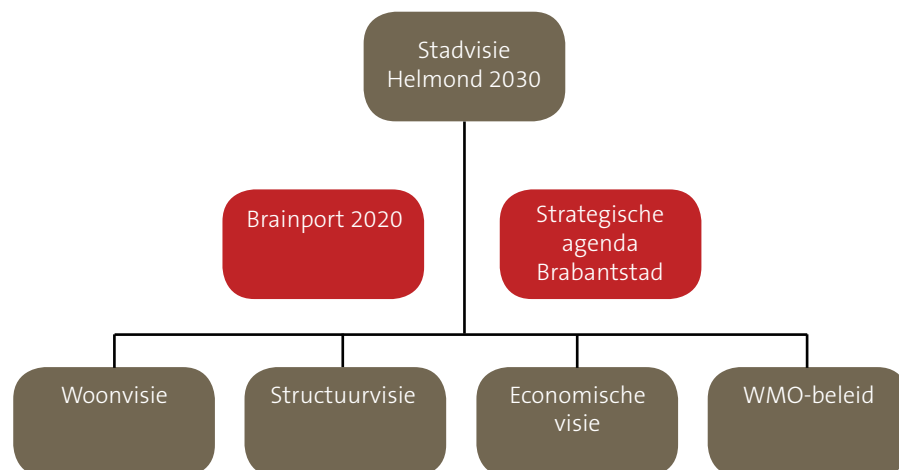
Helmond, december 2011

Hoofdstuk 1:

Uitgangspunten voor de stadsvisie

1.1. Een nieuwe visie, gebaseerd op bestaand beleid

Bij het maken van een stadsvisie beginnen we niet bij nul. We borduren voort op het bestaande strategisch beleid. Behalve de huidige stadsvisie hebben we al veel goed beleid, goede plannen en goede afspraken liggen. Zo heeft Helmond op diverse terreinen strategische plannen. Voorbeelden zijn het sociaal economisch beleidsplan, het masterplan veiligheid, het Wmo-beleid, de milieuvisie, de structuurvisie, en de woonvisie, grote ontwikkelingen zoals Suytkade, Brandevoort en het Centrumplan. Daarnaast heeft Helmond afspraken gemaakt binnen B5¹ waarvoor een strategische agenda Brabantstad in voorbereiding is en het SRE². Helmond neemt ook actief deel aan de uitvoering van de Brainport 2020-agenda³.

‘Voor de toekomstige beleidsontwikkeling zal de stadsvisie een strategisch kader vormen.’

1.2 Een stip op de horizon om de koers te bepalen

De stadsvisie geeft een ideaalbeeld. Het is de stip op de horizon waarop we ons richten. Die stip gaan we benoemen in de stadsvisie 2030. De stadsvisie 2030 komt met een strategische richting voor verdere ontwikkeling van Helmond. De exacte weg gaan we de komende 20 jaar afleggen. Dit zal geen rechte lijn zijn maar steeds lonkt de stip op de horizon. Om er te komen, ontwikkelen we sectorbeleid. Als we de visie hebben vastgesteld en de strategie bepaald, kunnen we op tactisch niveau daadwerkelijk aan de gang. Deze vertaling vinden we terug in het collegeprogramma.

¹B5: samenwerkingsverband van de steden Breda, Eindhoven, Helmond, Tilburg, 's-Hertogenbosch en de Provincie Noord-Brabant.

²SRE: Samenwerkingsverband Regio Eindhoven

³Voor uitgebreide informatie over Brainport en de Brainport 2020-agenda: www.brainport.nl

Voor toekomstige beleidsontwikkeling zal de stadsvisie 2030 een strategisch kader vormen. Immers, er is behoefte aan herziening van strategische documenten zoals de woonvisie en de structuurvisie.

Voor strategisch beleid op sociaal gebied, is de actuele problematiek vaak de basis. Decentralisatie en bezuinigingen van belangrijke taken, geven ons de kans een eigen Helmondse invulling te geven. De invulling van dat beleid is gebaat bij een duidelijke visie op de toekomst van Helmond. Hetzelfde geldt voor vele andere beleidsterreinen zoals cultuur, sport, recreatie, enzovoort.

1.3 Stadsvisie in onzekere tijden

Helmond krijgt te maken met een nieuwe situatie. Hoewel Nederland nog steeds een rijk land is zetten de gevolgen van de economische en financiële crises de Helmondse ambities onder druk. Tegelijkertijd zien we op langere termijn dat de bevolkingsgroei minder snel gaat dan we in 2004 dachten.

De onzekerheden in de toekomst zijn groter dan ze de afgelopen decennia waren. En dat blijft de komende tijd zo. De uitdaging is om Helmond een positieve ontwikkeling te laten doormaken.

Een ding is duidelijk: hoe onzekerder de toekomst, hoe belangrijker het is flexibel beleid te hebben. Met flexibel beleid kunnen we snel inspelen op de kansen die externe ontwikkelingen ons bieden.

Hoofdstuk 2:

Gevolgde werkwijze

2.1 Toekomst verkennen

De toekomst laat zich niet voorspellen. Wel kunnen we ontwikkelingen die nu al zichtbaar zijn doortrekken naar de toekomst. Daarbij moeten we een inschatting maken van de kans dat een ontwikkeling zich doorzet, hoe sterk de ontwikkeling kan zijn en wat de invloed op Helmond zal zijn.

Helmond richt zich in deze toekomstverkenning naar buiten, kijkt om zich heen en vraagt zich af: wat zien we de komende 20 jaar op ons afkomen? Zaken die de komende 20 jaar waarschijnlijk staan te gebeuren in de wereld, in Nederland, in Helmond. Zaken waarop we soms geen invloed hebben maar ook zaken die we wel mede kunnen vormgeven. Deze antwoorden verzamelen en bundelen we, zonder er een oordeel over te geven en nog zonder daaraan consequenties te verbinden. In deze eerste fase van het stadsvisieproces inventariseren we slechts. We gebruikten daarvoor verschillende methoden om het beeld zo compleet mogelijk te maken. We begonnen met een brede verkenning en hebben deze bevindingen stap voor stap getrechterd om tot die ontwikkelingen te komen die werkelijk bepalend kunnen zijn voor de toekomst van Helmond.

Tenslotte vragen we ons af welk kansen deze ontwikkelingen ons bieden. Op welke uitdagingen en kansen moet de stadsvisie een antwoord geven?

“De uitdaging is het gesprek aan te gaan over wat de toekomst ons brengt en de ‘waarheden’ van vandaag eraan te spiegelen.”

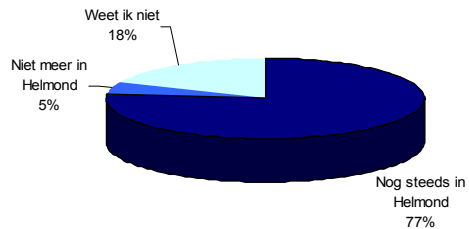
2.2 Werkwijze toekomstverkenning

Als eerste stap om te komen tot dit inspiratieboek werden er interviews gehouden met alle individuele collegeleden. Aan hen is gevraagd wat zij zien als belangrijke ontwikkelingen. De ambtelijke projectgroep heeft deze informatie gebruikt voor een brede verkenning van alle ontwikkelingen die op Helmond afkomen. Ze maakte gebruik van kennis vanuit het betreffende beleidsterrein maar ook van externe studies en rapporten en interviews met deskundigen. Ontwikkelingen op het gebied van Demografie, Economie, Sociale domein, Techniek, Ecologie en Politiek zijn in kaart gebracht. Deze grote hoeveelheid informatie is teruggebracht tot 19 externe ontwikkelingen die we als meest relevant voor de toekomst van Helmond zien.

Naaste genoemde bronnen, hebben we nog meer informatie verzameld:

- Reacties van burgers. Op de site van Helmond vroegen we burgers mee te denken over de toekomst. 19 Helmonders hebben daar, soms vrij uitgebreid, op gereageerd.
- We raadpleegden het stadspanel. Van de 1300 Helmonders die meedoen aan het stadspanel heeft 61 % gereageerd. Het verslag van dit onderzoek staat op www.helmond.nl/stadsvisie2030.

Over vijftien jaar woon ik waarschijnlijk

enquete stadspanel Helmond, augustus 2011

Deze bijdragen hebben geleid tot een zevental belangrijke thema's voor de stadsvisie:

- Demografie
- Economie en arbeidsmarkt
- Duurzaamheid
- De kracht van de samenleving
- Veiligheid
- Ruimtelijke ontwikkeling, mobiliteit en creativiteit
- Veranderende overheid

- Met HelmondJONG2gether is over de toekomstige ontwikkelingen gesproken.
- Ruim 30 vertegenwoordigers uit het Helmondse bedrijfsleven, kennisinstellingen, en maatschappelijk middenveld nodigden we uit voor een workshop. Wij vroegen hun wat zij als de belangrijkste ontwikkelingen zien die bepalend zijn voor de toekomst van Helmond en welke uitdagingen en kansen (keuzemogelijkheden) deze met zich meebrengen.
- Ook met de raad is gebrainstormd over de ontwikkelingen en de uitdagingen waarvoor Helmond zich geplaatst ziet. Op basis van deze bespreking is het thema veiligheid toegevoegd aan de reeds onderkende thema's.

Weergave proces toekomstvoorspelling

2.3 Leeswijzer

In dit hoofdstuk hebben wij u een beeld gegeven van de reden waarom we nu een stadsvisie ontwikkelen en het proces dat we tot nu toe doorlopen hebben om in het voorjaar van 2012 met een stadsvisie te komen voor de komende 20 jaar. We hebben beschreven hoe we te werk zijn gegaan en dat de resultaten die we hebben opgehaald de basis vormen voor deze trendrapportage. Een trendrapportage die inzicht geeft in de externe ontwikkelingen.

De externe ontwikkelingen hebben we verdeeld over 7 thema's die u in hoofdstukken 3 tot en met 9 terugvindt. In elk hoofdstuk schetsen wij per thema de ontwikkelingen. Elk thema leiden we in met een samenvatting die u herkent aan het rood gekleurde tekstvlak. Deze externe ontwikkelingen zoals we die benoemen in de thema's vormen de basis voor de uitdagingen en kansen in de toekomst. De uitdagingen en kansen waarvoor deze ontwikkelingen ons stellen en die ook in de besprekingen met stakeholders en raad aan de orde zijn geweest zijn hier niet opgenomen. Deze informatie zal bij de start van visiefase gebruikt worden.

Het inspiratieboek zoals dat voorligt is de formele afsluiting van fase 1 en de start van fase 2: de visievorming. Het is geen exacte wetenschap die onvermijdelijk tot bepaalde keuzes leidt. Het zijn vraagtekens die uitdagen tot een strategisch gesprek, niet meer en niet minder. De uitdaging is het gesprek aan te gaan over wat de toekomst ons brengt en de "waarheden" van vandaag daar aan te spiegelen.

Hoofdstuk 3: De kracht van de gemeenschap

De gemeenschapszin zoals die vroeger vanzelfsprekend was vanuit het geloof of de vereniging is minder zichtbaar. Helmonders zijn niet langer onderdeel van één gemeenschap maar bewegen zich in diverse groepen. In toenemende mate zien we dat burgers zich meer en meer als klant van zowel overheid als samenleving gedragen. Netwerken, ook virtuele, nemen steeds vaker de plaats van de verenigingen in. De gevolgen van dit individualisme komen ook terug in de flexibiliteit die we verlangen betreffende combinaties werken/zorgen/studeren/vrije tijd/enzovoort. Er is ook behoefte gezamenlijk dingen te beleven. Dat zien we terug bij grote (culturele) evenementen op bijvoorbeeld sportief of muzikaal vlak. Sociale media krijgen een steeds belangrijke rol bij meningsvorming en het mobiliseren van groepen. De verantwoordelijkheid van burgers, de kracht van de burgers zal steeds vaker leidend zijn. We zullen een nieuwe balans moeten zoeken tussen solidariteit en eigen kracht.

“Netwerken, ook virtuele, nemen vaker de plaats van verenigingen in.”

3.1 Samen is belangrijk

Mensen kiezen voor deelname aan (virtuele)netwerken naast deelname aan verenigingen waar men bij elkaar komt. Sport blijft een belangrijke rol spelen zowel binnen als buiten verenigingsverband. Netwerken, ook virtuele, nemen vaker de plaats van de verenigingen in. Verenigingen hebben en houden ook in de toekomst een sociale functie. Gezamenlijk dingen beleven is ook de komende jaren van belang. Dat zien we terug bij grote (culturele) evenementen op het gebied van sport en muziek. Als voorbeeld noemen we de voetbaltoernooien waar Nederland als nationaal elftal optreedt. Op dergelijke momenten lijken Nederlanders alle onderlinge verschillen te vergeten en zich met elkaar verbonden te voelen. We zien een roep om erkenning van regionale of nationale identiteit. Cultuur zal ook de komende decennia als uitingsvorm een prominente plaats innemen. Sociale media krijgen steeds meer invloed.

3.2 Eigen kracht

Steeds vaker en steeds meer doet de gemeenschap een beroep op de eigen verantwoordelijkheid van de burgers, de kracht van de burgers. De overheid zal een vangnet blijven bieden maar de mazen zullen groter worden. De sociale wetgeving zal zich richten op de basiszorg. Burgers, bedrijven en maatschappelijk veld zullen zich steeds meer (preventief) inzetten om de veiligheid en het daarmee gepaard gaande veiligheidsgevoel te vergroten.

3.3 Maatwerk in de zorg

Mensen willen in de toekomst nog vaker zo lang mogelijk zelfstandig wonen. Dat komt doordat mensen gemiddeld tot op hogere leeftijd gezond blijven. Daarnaast maken de snel opvolgende ontwikkelingen op het gebied van medische zorg en thuiszorg het steeds meer en vaker mogelijk aan deze wens tegemoet te komen. Deze ontwikkeling is al een aantal jaren gaande en zet zich voort. Aanvankelijk werd deze trend ingezet vanuit financiële motieven. De behoefte aan nieuwe, slimme zorg die zich richt op de persoonlijke omstandigheden van de zorgvrager heeft deze trend versterkt.

Vragen van cliënten zijn het uitgangspunt. Aanbieders van zorg en huisvesting zullen steeds vaker de persoonlijke omstandigheden van cliënten centraal stellen en daar hun aanbod op aanpassen. Deze ontwikkelingen kunnen een nieuwe impuls geven aan de werkgelegenheid. Door de afname van zorgaanbod enerzijds en de toename van de vraag naar zorg anderzijds, zal de informatie- en communicatietechnologie (ict) een steeds belangrijker rol spelen in de zorg. Al blijft het menselijk aspect, ook de komende 20 jaar, van wezenlijk belang en onvervangbaar.

3.4 Flexibel leefpatroon

De gevolgen van dit individualisme komen ook terug in de flexibiliteit die we verlangen ten aanzien van combinaties werken/zorgen/studeren/vrije tijd. De scheidslijnen tussen de diverse domeinen vervagen meer en meer. De gevolgen daarvan voor het onderwijs, werk, zorg, en vrije tijd zullen toenemen.

Hoofdstuk 4:

Economie en arbeidsmarkt

Kennis en ondernemerschap zullen steeds vaker de belangrijkste concurrentievoordelen zijn bij een voortzettende globalisering van de economie. Bedrijven gaan zich steeds meer specialiseren en opereren in (internationale) netwerken zoals Brainport. Dit om flexibeler en slagvaardiger te kunnen opereren. Stedelijke netwerken worden meer en vaker de motor van de economie. De concurrentie tussen voornoemde regio's neemt steeds meer toe. Steden concurreren met andere aantrekkelijke woon- en leefmilieus om de (schaarse) kenniswerkers aan zich te binden.

Goede voorzieningen op het gebied van cultuur, sport en ontspanning vormen belangrijke onderdelen van een aantrekkelijk woon- en leef-klimaat. Door de vergrijzing daalt de beroepsbevolking. Deze vergrijzing biedt met name in de zorgsector economische kansen. Door de ontwikkeling van internet zullen we steeds vaker en meer onze inkopen via internet doen en zullen we vaker vanuit huis werken.

“De vraag naar zowel denkers als doeners neemt tot 2030 toe.”

4.1 Concurrenieren in de wereld

Wie in de toekomstige wereldeconomie een rol van betekenis wil hebben, moet zich onderscheiden op het gebied van kennis, innovatie, creativiteit en ondernemerschap. De tijd is voorbij dat ‘de westerse maatschappij’ het alleenrecht heeft op kennisintensieve activiteiten.

Bedrijven voelen zich vrij zich waar ter wereld dan ook te vestigen. De laatste decennia verdween naast het (eenvoudige) productiewerk ook meer kennisintensieve arbeid naar opkomende economieën. De van oudsher relatief lage lonen in de nieuwe economieën stijgen gestaag. Het concurrentievoordeel dat deze landen door de lage lonen hadden wordt daardoor lager.

Kennis daarentegen, ofwel menselijk kapitaal, is en blijft wereldwijd de sleutel tot economisch succes. Het voortdurend ontwikkelen van nieuwe kennis maakt het mogelijk om concurrentievoordeel te verkrijgen, uit te bouwen en te behouden. Bedrijven die zich slim weten te positioneren in allerlei kennis- en productienetwerken hebben een voorsprong op concurrenten die dat vermogen niet hebben. Deze manier van werken past binnen de Brainport-gedachte. Om deze positie te verkrijgen, zullen bedrijven zich dáár (willen) vestigen, waar het (schaarse) talent woont. De verkiezing tot slimste regio versterkt het imago van onze regio.

De concurrentie zal zich meer en meer toespitsen op economische regio's. Welke regio kan talentvolle mensen opleiden, aantrekken en behouden? Immers, net als bedrijven, voelen ook mensen zich steeds minder gebonden aan bepaalde plaatsen. Zij laten zich in hun keuze leiden door de mate van uitdaging in hun werk gecombineerd met een aangename en prettige leefomgeving zoals het zuidoosten van Noord-Brabant die biedt. Goede voorzieningen op het gebied van cultuur, sport en ontspanning vormen belangrijke onderdelen van een aantrekkelijk woon- en leefklimaat.

4.2 Brainport als brandpunt van economische ontwikkeling

De Brainport 2020-agenda onderschrijft voornoemde ontwikkelingen nadrukkelijk en speelt met een uitvoeringsprogramma in op deze wereldwijde trends. Doel van de Brainport 2020-agenda is Zuidoost-Nederland uit te bouwen tot een technologische topregio van wereldformaat met een hoog economisch rendement en een prettig vestigingsklimaat. Als we dit willen bereiken, is het belangrijk in de regio te blijven investeren in bestaande topclusters (denk aan high tech, life tech, agrofood). Door te kiezen voor investeringen in onderwijs, bereikbaarheid, kunst en cultuur zijn we als regio een aantrekkelijke(r) vestigingsplaats voor kenniswerkers.

Samenwerking, tussen de ondernemers, onderwijs, overheid en overige partners (de 4 o's) binnen én buiten de eigen regio, is een voorwaarde voor een suc-

cesvolle uitvoering van de Brainport 2020-agenda. De complexe economische uitdagingen waar steden en regio's mee te maken krijgen, zijn grensoverschrijdend. Het smeden van coalities rondom thema's op verschillende geografische niveaus en tussen diverse partijen speelt een steeds grotere rol.

4.3 Veranderende arbeidsmarkt

Door de vergrijzing gaan de komende jaren (ook in Helmond) veel mensen met pensioen. Zij maken ruimte op de arbeidsmarkt. Het aantal jongeren in zowel de regio als in Helmond neemt de komende jaren af. Deze twee ontwikkelingen dragen de komende jaren bij aan een kleiner wordende beroepsbevolking. Dit is een aandachtspunt voor met name de technische en zorgsector.

We constateren een verschil tussen onderwijsaanbod en de vraag uit de markt.

De markt vraagt in toenemende mate om

- a. hoog opgeleid (technisch) personeel;
- b. vakmanschap in de breedste zin van het woord (van zorg tot bouw).

De vraag naar zowel denkers als doeners zal tot 2030 toenemen. Helmond moet buiten haar stadsgrenzen werven om de komende periode aan deze vraag te voldoen.

4.4 Winkels

Traditionele Nederlandse winkels en winkelcentra krijgen te maken krijgen met een aantal ontwikkelingen:

- Mensen willen winkelen en een bezoek aan het stadscentrum als recreatieve tijdsbesteding beleven.
- Binnensteden krijgen steeds vaker te maken met toenemende druk van formules en filialen wat een verarming in de veelzijdigheid en identiteit van binnensteden betekent.
- Het aandeel van internet als verkoopkanaal wint steeds meer terrein.

Winkels en winkelcentra die zich aan deze veranderende omstandigheden aanpassen, spelen ook in 2030 een rol van betekenis.

4.5 Kantoren en bedrijven

De leegstand op de kantorenmarkt is de afgelopen jaren in heel Nederland en dus ook in de regio en Helmond fors toegenomen. Naar verwachting zal deze trend zich voorlopig voortzetten. Veel kantoorpanden voldoen niet aan de wensen van deze tijd en zijn lastig verhuurbaar. De (kennisintensieve) industrie blijft in de toekomst een belangrijk economisch speerpunt dat de komende jaren ruimte zal blijven vragen. De komende jaren zien we de volgende ontwikkelingen:

- Regionaal meer segmentatie van bedrijventerreinen (campusgemeenten⁴).
- Investeren in bestaande bedrijventerreinen (herstructureren) vindt vaker plaats dan het vestigen van bedrijventerreinen op nieuwe locaties.
- De toenemende vraag naar flexibele, creatieve huisvesting door startende ondernemers.

⁴Best, Eindhoven, Helmond en Veldhoven

Hoofdstuk 5:

Duurzaamheid

Duurzaamheid is een “groene” rode draad voor de toekomst. Duurzaamheid betekent dat we zuinig zijn op welvaart en welzijn zodat ook volgende generaties en/of anderen in de wereld hiervan kunnen profiteren. Het wil zeggen dat denken in kwaliteit belangrijker is denken in kwantiteit. Duurzaamheid is de rode draad die door alle ontwikkelingen heen loopt: niet alleen op het gebied van klimaat, natuur en grondstoffen maar ook bij andere ontwikkelingen zullen we ons afvragen wat deze betekenen voor de duurzaamheid. De klimaatproblemen en de schaarste aan fossiele brandstoffen en grondstoffen vormen een technologische en economische uitdaging: kunnen we duurzaamheid gepaard laten gaan met economische groei.

“Duurzaamheid wordt de groene rode draad die door alle ontwikkelingen heen loopt.”

5.1 Klimaat, natuur en grondstoffen

De komende 100 jaar zal de temperatuur blijven stijgen als gevolg van de CO₂-uitstoot. Hierdoor zullen extreme weersituaties vaker voorkomen. Hevige regenval zal leiden tot grotere wateroverlast. Langere periodes van hitte zullen vooral in steden, dus ook in Helmond, problemen opleveren. Helmond zal zich hierop moeten voorbereiden en de komende jaren een antwoord moeten vinden op de vraag hoe om te gaan met de klimaatveranderingen (klimaatadaptatie).

Tegelijkertijd moeten we zoeken naar manieren om de uitstoot van CO2 structureel omlaag te brengen. De overgang van een energiesysteem waarin we grote hoeveelheden fossiele brandstoffen gebruiken naar een systeem waarbij iedereen toegang houdt tot betaalbare en schone energie noemen we energietransitie. De thema's energietransitie, structureel terugbrengen van CO2-uitstoot en klimaatadaptatie staan de komende decennia nog prominenter op de agenda. Grondstoffen zullen schaarser zijn en dit zal de concurrentie wereldwijd doen toenemen. Duurzaamheid en maatschappelijk verantwoord investeren zullen steeds vaker voorwaarden zijn voor financiering door derden.

5.2 Biodiversiteit

Dalende biodiversiteit noemen we het gegeven dat het aantal soorten (planten en dieren) afneemt. Deze ontwikkeling is al enige tijd zichtbaar en zal zich de komende jaren voortzetten, ook in Nederland. Biodiversiteit is een belangrijke graadmeter voor de veerkracht waarmee bijvoorbeeld de aarde op externe invloeden zoals de klimaatverandering, kan omgaan.

5.3 Stedelijke ontwikkeling

Voor de ruimtelijke ontwikkeling van Helmond zien we trends die alles met duurzaamheid te maken hebben. Het is belangrijk de (te) grote hoeveelheid bestaande gebouwen op een verantwoorde manier te gebruiken. We zijn ons ervan bewust dat we zuinig moeten zijn met ruimte en ons moeten inzetten op de verbetering van de leefbaarheid van onze woon- en werkomgeving. De accenten in de stedenbouw komen meer te liggen op een slimme infrastructuur en het realiseren van aantrekkelijke (openbare) ruimte en gebouwen. Ook het cultureel erfgoed zal hier een rol van betekenis spelen.

5.4 Menselijk kapitaal

Goed onderwijs en voldoende adequate (gezondheid)zorg zijn waardevolle investeringen in de mens. Indien de economische ontwikkeling stagneert gaat dit waarschijnlijk gepaard met lagere overheidsbudgetten. De betaalbaarheid van het huidige onderwijsniveau en de afnemende overheidsbudgetten staan op gespannen voet met elkaar.

Hoofdstuk 6:

Demografie

De bevolkingsopbouw in Nederland gaat de komende jaren flink veranderen. Dat geldt ook voor Helmond. De meest opvallende verandering is de stijging van het aantal 65-plussers. Het is vrij zeker dat de bevolking van Helmond minder snel gaat groeien, maar wat dat precies betekent, kunnen we niet zeggen. Het is afhankelijk van een aantal ontwikkelingen:

- Het aantal mensen dat wordt geboren en overlijdt in Helmond.
- Het aantal mensen dat van buiten de stad naar Helmond verhuist en omgekeerd.
- De ontwikkeling van de woningmarkt in de regio.
- De ontwikkeling van het economische klimaat in Helmond: De mate van groei van de werkgelegenheid in Helmond (of omgeving) en het aantal mensen dat daarom wellicht in Helmond komt wonen.

‘Helmond krijgt te maken met zowel vergrijzing als ontgroening.’

De geboorte- en sterftcijfers zijn nog met de meeste zekerheid te voorspellen. Als we geen rekening houden met migratie, kunnen we ervan uitgaan dat Helmond in 2030 ongeveer 92.400 inwoners heeft (een stijging van 4% t.o.v. 2011). Ook Helmond heeft met vergrijzing te maken en dat betekent dat er vanaf 2040 meer mensen zullen overlijden dan dat er in de stad geboren worden. Op grond van geboorte- en sterftcijfers zal Helmond vanaf 2040 niet langer groeien maar krimpen.

6.1 Vergrijzing en ontgroening

In 2011 wonen er ruim 12.000 65-plussers in Helmond. In 2030 zijn dat er anderhalf keer zo veel. De leeftijdsgroep daaronder, Helmonders tussen de 15 en 64 jaar zal iets kleiner in getal zijn. Het aantal kinderen en jongeren tot 17 jaar daalt tot 2030 met ongeveer 9%. Een dergelijke ontwikkeling (ook wel vergrijzing en ontgroening genoemd) zien we niet alleen in Helmond maar ook landelijk en regionaal.

Bevolkingsprognose Helmond tot 2030 (O&S Helmond)

o-scenario: bevolkingsgroei alleen ten gevolge van geboorte en sterfte
woningbouw: bevolkingsgroei als er tot 2030 5700 huizen worden bijgebouwd

6.2 Woningbezetting

Een trend die zich de komende decennia voortzet, is dat meer mensen alleenstaand zullen zijn. Er is dus een grote vraag naar woningen voor alleenstaanden. Deze individualisering van de woningbehoefte zorgt ervoor dat er gemiddeld minder mensen in één huis wonen. Dit betekent dat ondanks dat Helmond wellicht minder inwoners kent, de vraag naar doelgroepwoningen de komende periode nog zal groeien.

6.3 Regionale opgave: leefbare dorpen en vitale steden

Het aantal mensen dat in Helmond komt wonen of uit Helmond vertrekt, is moeilijk te voorspellen. Dit heeft alles te maken met het aanbod van en de vraag naar woningen in Helmond en de regio, maar ook met de werkgelegenheid in en om Helmond.

Als we in Helmond volgens de huidige planning (kunnen) blijven doorbouwen, komen we volgens de prognoses uit op 96.700 inwoners in 2030 (4.300 extra door migratie). Er is echter grote concurrentie. Het bouwen van extra woningen leidt niet langer vanzelfsprekend tot (meer) bevolkingsgroei. Omdat veel Helmonders in omliggende gemeenten werken en er vanuit omliggende gemeenten mensen in Helmond werken, betekent het dat zowel de arbeidsmarkt als de woningmarkt steeds meer regionale zaken zullen zijn.

Hoofdstuk 7:

Een veilige leefomgeving

Veiligheid is een veelzijdig begrip. In de deze beschrijving richten we ons op de veilige leefomgeving. Door de toenemende vergrijzing bestaat de kans dat de onveiligheidsgevoelens zullen toenemen. Zorg voor een leefbare omgeving zal sterker een taak van de gemeente worden. Een samenwerking met bevolking en bedrijven bij het invulling geven aan de veiligheidstaak zal zich verder ontwikkelen.

“Door de toenemende vergrijzing bestaat de kans dat de onveiligheidsgevoelens toenemen.”

7.1 Veilige leefomgeving en (on)veiligheidsgevoel

Veiligheid is een veelzijdig begrip. In de deze beschrijving richten we ons op de veilige leefomgeving, een veiligheidsaspect waarvoor de gemeente in belangrijke mate verantwoordelijk is en dat in het dagelijks leven van de Helmondse burger en ondernemer van groot belang is. Door de toenemende vergrijzing bestaat de kans dat de onveiligheidsgevoelens zullen toenemen. Uit onderzoek blijkt dat ouderen zich verhoudingsgewijs onveiliger voelen dan andere leeftijdsgroepen. Afname van het aantal jongeren kan anderzijds van invloed zijn op de objectieve criminaliteitscijfers, aangezien zij daarin oververtegenwoordigd zijn. Of deze aannames ook werkelijkheid worden is mede afhankelijk van beleidsinspanningen.

7.2 Grotere rol voor de gemeente

De komst van een nationale politie kan de tendens versterken dat de politie zich meer zal richten op criminaliteitsbestrijding. Burgers blijven de basispolitiezorg echter belangrijk vinden, zoals het inzetten van buurtbrigadiers. De zorg voor een leefbare leefomgeving zal al met al wel meer een taak van de gemeente worden.

7.3 Samenwerking bij de veiligheidstaak

Een samenwerking met bevolking en bedrijven bij het invulling geven aan de veiligheidstaak zal zich verder ontwikkelen. Buurtbewoners zullen in buurtnetwerken bijdragen aan een verbetering van leefbaarheid en veiligheid. Samen met de ketenpartners kan de gemeente zorgen voor een veilige en leefbare buurt. Basispolitiezorg blijft daarbij wel onmisbaar. In de woonsfeer zien we die ontwikkeling waarbij veiligheidsvoorzieningen zelf getroffen worden door eigenaren van wooncomplexen. Ook zien we dit op bedrijventerreinen, recreatiecentra en winkelcentra. Ook het verschijnsel dat bij particuliere ondernemingen BOA's in dienst zijn, die functioneren onder eindregie van de politie, is al geaccepteerd.

Hoofdstuk 8:

Ruimte, mobiliteit en recreatie

De groei van Helmond is de laatste jaren minder snel gegaan en de redenen zijn talrijk. We moeten rekening houden met de mogelijkheid van een trendbreuk. In het hele land en zeker ook in Zuidoost-Brabant is er een groot (gepland) bouwaanbod van zowel woningen als kantoren. Er ligt tegelijkertijd een andere opgave te wachten in de woningbouw. De sterke economische groei van Brainport vraagt om een andersoortige huisvesting. Vanwege de grote onzekerheden, ook financieel, zullen grote integrale gebiedsontwikkelingen minder voorkomen. Daartegenover staat de groei van het aantal kleinschalige ontwikkelingen en initiatieven vanuit de particuliere sector. De individualisering van de woningbehoefte en de daling van de gemiddelde woningbezetting, zullen zich in de toekomst verder doorzetten. Flexibiliteit en creativiteit zijn de belangrijkste succesfactoren. De groei van de bevolking vakt af en we gaan zuiniger om met ruimte. In contrast met deze ontwikkelingen voorzien we een sterke mobiliteitsgroei. De groei van mobiliteit in de komende decennia hoeft niet per definitie gepaard te gaan met uitbreiding van asfalt: innovatieve technologische ontwikkelingen zullen bijdragen aan oplossingen.

“Houding van planologie zal wijzigen van ‘wat kan niet’ naar ‘wat kan wel.’”

8.1 Trendbreuk?

Helmond is de laatste tientallen jaren sterk gegroeid. Het bouwen van wijken als Dierdonk en Brandevoort was zeer succesvol en heeft geleid tot een kwalitatieve versterking. Deze groei vormde de motor van de economie en heeft Helmond ook kwalitatief goed op de kaart gezet. De positie van Helmond binnen de regio is daarmee versterkt. De groei is de laatste jaren minder geworden als gevolg van de toegenomen concurrentie uit de regio, een teruglopende conjunctuur en de woningmarkt die zich in een dal bevindt. Een trendbreuk is denkbaar. Naast de conjuncturele ontwikkelingen zien we een structurele verandering. Groei is niet langer vanzelfsprekend. Deze ontwikkelingen vragen om omvangrijke financiële ingrepen. Ook Helmond staat de komende jaren voor keuzes als het gaat om bijvoorbeeld grondexploitaties en investeringsrisico's.

8.2 Verstedelijking en bijstelling bouwplannen

In het hele land is het bouwaanbod groot. Dit geldt voor zowel woningen als kantoren en in mindere mate ook voor bedrijventerreinen en (wijk)winkelcentra. De laatste jaren krijgen ook landelijke gemeenten in onze regio de kans grote(re) aantallen woningen te bouwen. Gevolgen daarvan zijn:

1. Een evenwichtiger verdeling van sociale woningbouw en woningbouw in duurdere segment.
2. Toenemende concurrentie in de regio.

De economische en financiële crisis vraagt creativiteit. De overdaad aan bouwplannen in de regio vraagt van alle betrokken gemeenten regionale afstemming en samenwerking (in SRE-verband, met Peelgemeenten⁵ en met campusgemeenten).

Om kenniswerkers en vaklieden in de Brainportregio aan te trekken, moeten we andersoortige huisvesting bieden. Een aantrekkelijk centrum en voorzieningen op het gebied van sport, onderwijs en cultuur spelen een belangrijke rol bij aan het aantrekken van (kennis)werkers van buiten de regio en ook buiten Nederland naar Helmond.

Helmond heeft vooralsnog een relatief gunstige positie ten opzichte van de landelijke kernen. De krimp zal zich de komende jaren nog niet voordoen in het stedelijk gebied en daarmee steden als Helmond aantrekkelijk(er) maken. In de grote steden blijven werkgelegenheid, bereikbaarheid en allerlei voorzieningen beter in stand en/of kunnen zelfs nog groeien.

⁵Asten, Someren, Laarbeek, Deurne, Helmond

8.3 Duurzame stedelijke ontwikkeling

De variatie aan doelgroepen zal de komende jaren steeds groter worden en het is zaak daarop in te spelen door aan deze vraag tegemoet te komen. Kwaliteit, flexibiliteit en maatwerk maken het verschil. De leidende gedachte binnen de planologie zal veranderen in in een houding van 'wat kan wel' in plaats van het traditionele 'wat kan niet'. Het is duidelijk dat deze verschuiving een flexibele en vraaggerichte houding vraagt van de (gemeentelijke) overheid maar ook van de markt.

8.4 Kleinschalig en gebiedsgericht

De overheid, dus ook de gemeente Helmond zal de financiële risico's bij stedelijke ontwikkelingen willen beperken. Grote integrale gebiedsontwikkelingen zullen minder en kleinschalige ontwikkelingen en initiatieven vanuit de particuliere sector meer voorkomen. Gebieden waarvan de invulling op lange termijn nog onbekend is, zullen vaker tijdelijk flexibel ingevuld worden.

8.5 Individueel maatwerk

De toegenomen welvaart, de verhoging van de mobiliteit en emancipatie hebben geleid tot meer samenlevingsvormen dan het klassieke gezin. Mensen maken keuzes die passen bij hun persoonlijkheid en omstandigheden. Gevolg hiervan is dat de langjarige trend van afname van de gemiddelde woningbezetting zich verder zal doorzetten.

8.6 Ruimtelijke differentiatie

Het uitgangspunt om bij grote stedelijke uitbreidingen en spreiding uit te gaan van een zo groot mogelijke “sociale” menging van bevolkingsgroepen is minder houdbaar gebleken. Deze grotere ruimtelijke differentiatie zagen we als eerste tussen regio’s onderling maar daarna ook binnen de regio’s (stad of platteland), tussen wijken onderling en ook binnen de wijken. De verwachting is dat deze maatschappelijke trend aanhoudt. Vooral het opleidingsniveau, gekoppeld aan verschillen in leefstijlen, zal bepalend worden voor de keuze waar men in de toekomst wil wonen en/of werken.

8.7 Groei automobilititeit

De groei van de bevolking vlakt af en we gaan zuiniger met de ruimte om. In contrast met deze gegevens voorzien we tot 2020 in elk geval een sterke mobiliteitsgroei. Daarna gaat de groei minder snel. De groei van de mobiliteit de komende decennia hoeft niet per definitie gepaard te gaan met uitbreiding van infrastructuur. Innovatieve technologische ontwikkelingen zorgen ervoor dat de beschikbare infrastructuur beter, intensiever, benut kan worden. Een voorbeeld hiervan is het coöperatief rijden, waarbij voertuig, weg en wegsystemen op elkaar zijn afgestemd en interactief met elkaar “samenwerken”.

Hoofdstuk 9:

Veranderende overheid

Politieke beslissingen worden vaker in Europees verband genomen. Tegelijkertijd zien we dat de decentralisatie van rijkstaken naar gemeenten de komende jaren verder doorgaat. In algemene zin zal er sprake zijn van een terugtrekkende overheid die zich bezint op haar kerntaken. Regionale samenwerking tussen gemeenten zal de komende jaren van groter belang zijn. Brainport 2020 is daarvan een belangrijk voorbeeld. Maar ook op het vlak van beleidsuitvoering zullen we vaker regionaal gezamenlijk optrekken. We moeten ook de komende jaren rekening houden met de mogelijkheid dat de crisis in Europa en bij banken tot financiële problemen bij gemeenten zal kunnen leiden.

“Decentralisatie van rijkstaken gaat komende jaren verder.”

9.1 Positie van gemeenten

Belangrijke beslissingen worden steeds vaker in Europees verband genomen. Overheveling van zeggenschap naar het Europese niveau op sommige beleidsvelden gaat door. Dat raakt ook onvermijdelijk de positie van gemeenten. Decentralisatie van rijkstaken gaat de komende jaren verder.

9.2 Samenwerking op regionaal niveau

Regionale samenwerking tussen gemeenten zal belangrijker worden. Brainport 2020, de ambitie om uit te groeien tot een toptechnologieregio is daarvan een belangrijk voorbeeld. Brainport 2020 bepaalt op vele terreinen de agenda voor de aangesloten gemeenten. Versterking van de slagkracht op de schaal van Zuidoost-Brabant is daarvoor nodig. Naast Brainport is er sprake van toename van het aantal gemeentelijke samenwerkingsrelaties zowel op het vlak van beleidsontwikkeling als op bedrijfsmatig niveau (Campusgemeenten, stedelijk gebied en Peelgemeenten). Kostenreductie, versterking beleidsontwikkeling, complexiteit van gedecentraliseerde rijkstaken, organisatorische en/of personele motieven liggen aan deze samenwerkingsbehoefte ten grondslag. Deze beweging is onomkeerbaar. Er is sprake van lokaal bestuur dat steeds meer de regionale schaal opzoekt om adequaat te functioneren.

9.3 Beschikbare financiële middelen

De bankencrisis van 2008, gevolgd door de financiële crisis rond de hoogte van de staatsschulden, heeft duidelijk gemaakt, hoe kwetsbaar ons systeem is. Door de bezuinigingen op rijksniveau, die rechtstreeks gevolgen hebben voor de gemeentelijke financiën, ontstaat een spanningsveld tussen de beschikbare middelen en de te realiseren beleidsdoelen, op alle bestuurlijke niveaus.

9.4 Relatie overheid-burger

De samenleving verandert sterk. Dit proces raakt de relatie tussen bestuur en burger. Dit komt omdat de overheid zich steeds meer richt op haar kerntaken. Ook de behoefte aan individualisering en een kritischer houding vragen een andere opstelling van de overheid.

De gemeentelijke overheid dient zich hierop te bezinnen. Ongeacht of de samenleving maakbaar, het is in ieder geval niet langer een zaak van de overheid alleen. Het klassieke besturen maakt steeds meer plaats voor verschillende vormen van samenwerking. Afhankelijk van het beleidsthema en de situatie bepalen we de meest geschikte schaal: soms lokaal, soms wijk- of buurt en soms op bovenlokaal of bovenregionaal. Deze ontwikkeling raakt daarmee ook de positie van raad en college.

Hoofdstuk 10:

Het vervolg

De in het voorgaande hoofdstuk beschreven trends en ontwikkelingen geven een zo feitelijk en neutraal mogelijke beschrijving weer van de omgeving waarin Helmond de komende jaren komt te verkeren. We hebben niet alleen het speelveld verkend maar ook geprobeerd een gemeenschappelijk vertrekpunt te schetsen waarin alle betrokkenen in dit proces zich kunnen vinden. Dit gemeenschappelijke vertrekpunt heeft daarmee ook een kenmerk van “de klokken gelijk zetten” om de tweede helft van de wedstrijd te spelen.

Van daaruit kan de volgende stap gezet worden in het complexe proces om een nieuwe visie op de toekomst van Helmond te schetsen. Een visie waarin we bestaand beleid en ambities wegen en herijken en nieuwe toevoegen. Deze tweede helft (2e fase) omvat het creatieve proces van dromen over hoe Helmond zich verder kan ontwikkelen, het bedenken van scenario's over wat deze ideeën en mogelijkheden kunnen inhouden, wat de consequenties ervan zijn en uiteindelijk de keuze welke ambities we formuleren voor de toekomst van Helmond.

Voordat we met de visievorming kunnen beginnen zullen er nog twee zaken uitgewerkt moeten worden:

1. Hoe staan we er in Helmond nu voor als vertrekpunt voor de nieuwe stadsvisie?

In een aparte notitie wordt een selectie weergegeven van beschikbare statistische gegevens, tabellen, grafieken en schema's die laten zien welke positie Helmond op dit moment inneemt, of wat de stand van zaken in onze stad is op de diverse gebieden of thema's die in het inspiratieboekje zijn weergegeven. Deze notitie vormt daarmee een naslagwerk waarop in de verdere uitwerking van de Stadsvisie steeds wordt terug gepakt.

2. Welke uitdagingen brengen de ontwikkelingen voor Helmond met zich mee en welke kansen bieden ze? Welke vragen moeten we in de stadsvisie zeker beantwoorden?

In de contacten met bevolking, stakeholders en raad is gesproken over deze uitdagingen en kansen die uit deze ontwikkelingen en trends kunnen voortkomen. De samenvatting van deze gesprekken en bijeenkomsten is vormgegeven in een korte beschrijving van de meest relevante uitdagingen en kansen die zoveel mogelijk zijn gegroepeerd rond de thema's uit dit inspiratieboekje. Dit is eveneens in een aparte uitgave samengebracht en zal worden gebruikt worden bij de opzet voor de aanpak van de visievorming (fase 2).

Dit inspiratieboekje samen met de hierboven genoemde aparte notities vormen in hun onderlinge samenhang het eindresultaat van de eerste fase van het proces om te komen tot de nieuwe stadsvisie.

Bijlage:

Belangrijkste geraadpleegde bronnen toekomstverkenning

(Diverse genoemde bronnen zijn ook voor andere thema's gebruikt)

De kracht van de gemeenschap

Trendrapport 2010 Landelijke Jeugdmonitor CBS (2010, Ministerie van VWS);
Een solide basis voor positief jeugdbeleid, (2010, Nederlands Jeugdinstituut);
Opvoeden versterken (2010, prof.dr.T.A. van Yperen en drs. P.M. Stam);
Uitgave van Vereniging van Nederlandse Gemeenten;
Reader kennisatelier Trends en Ontwikkelingen (2010, Nicis);
De sociale pijler (2008, Jeroen Hoenderkamp);
Trends, dilemma's en beleid (2000, Centraal planbureau);
Veiligheid en vertrouwen (2011, Raad voor het Openbaar Bestuur);
Belevingsmonitor (2009, Sociaal Cultureel Planbureau)

Economie en arbeidsmarkt

De economische kracht van Helmond (2011, Rabobank, Gemeente Helmond);
Helmond, Ondernemende stad met Visie (2011, Gemeente Helmond);
Nota De klok op Leisure... tijd voor vrije tijd (2010, Gemeente Helmond);
Brainport 2020: top economy, smart society;
Beleidsanalyse Strategisch Economische agenda 2010-2014 (2010, Nicis);
IKT Congres Luxemburg (2011);
MuseumAgenda 2026 (2010, Nederlandse museumvereniging);
De toekomst van het Theater (2007, Etcetera/Vooruit, Gent)

Duurzaamheid

Milieuwitboek gemeenten (2011, Amil VNG– m.m.v. Nicis Institute);
N19 Voorbij de crisis (2007, Rapport KEI i.z. agenda stedelijke vernieuwing);

Rijksprogramma Schoon en Zuinig(2007);
Mobiliteitsaanpak Ministerie Verkeer en Waterstaat
“Vlot en veilig van deur tot deur” (2010);
Klimaatakkoord gemeenten en Rijk 2007-2011 (2007);
In de stad komt Nederland verder – Open brief aan de kabinetsformatoren en fractievoorzitters van de Tweede Kamer;
Duurzame Verstedelijking, Advies 076 (2010, VROM-raad);
Klimaatbeleid Helmond;
Strategische Kennisagenda ministers van VROM en WWI (2008)

Demografie

Bevolkingsprognose (2011, Gemeente Helmond)
Krimp in de Peel (2008, Gemeente Helmond)
www.regionalebevolkingsprognose.nl (planbureau voor de Leefomgeving)
www.statline.cbs.nl/statweb/

Ruimte, mobiliteit en recreatie

De aantrekkelijke stad (2009, Gerard Malet);
Gebiedsontwikkeling (2011, TU Delft);
Praktijkboek Gebiedsontwikkeling (2009, Stichting NLBW);
Visie Infrastructuur en Ruimte (2011, ministerie I&M);
Structuurvisie ruimtelijke ordening Noord-Brabant (2011);
Website Kamer van koophandel;
Nederland in 2040 (2011, Planbureau voor de leefomgeving)

Veranderende overheid

Het einde van het blauwdrukdenken (2010, Raad voor het Openbaar Bestuur);
Het gezicht van de publieke zaak (2010, Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid);
Vertrouwen op democratie, (2010, Raad voor het Openbaar Bestuur)

Geïnterviewde personen

dhr. de Groot, Hoogleraar VU Amsterdam

dhr. Veltman, Burgemeester Someren

dhr. Gilissen, Burgemeester Venray

dhr. Weide, Nederlandse Museumvereniging

dhr. Klamer, Hoogleraar Erasmusuniversiteit

dhr. Raessens, Hoogleraar universiteit van Utrecht

